

Η παράσταση της ελληνικής φορεσιάς στα χαρακτικά των ευρωπαϊκών περιηγητικών εκδόσεων (15ος-19ος αι.)

Ενδεικτικές επισημάνσεις

ΑΦΡΟΔΙΤΗ ΚΟΥΡΙΑ

Εθνογραφία, 7 (1989), σ. 55-66

Μέσα στο πλήθος των έντυπων εικόνων με ελληνικά θέματα, που ήδη από τα τέλη του 15ου αι. άρχισαν να κοσμούν τις διάφορες ευρωπαϊκές περιηγητικές εκδόσεις, οι απεικονίσεις ελληνικών φορεσιών κατέχουν ξεχωριστή θέση. Πέρα από τα μνημεία της αρχαιότητας, από το φυσικό και το δομημένο περιβάλλον του ελληνικού χώρου, ο άνθρωπος-κάτοικος αυτού του χώρου προσέλκυσε από πολύ νωρίς την προσοχή και το βλέμμα των Ευρωπαίων. Σε πολλά κείμενα των περιηγητών, ήδη από πολύ παλιά, προβάλλει με ενέργεια η εντύπωση που προκαλούσαν οι γυναικείες φορεσιές των Κυκλάδων καθώς και ορισμένων νησιών του Ανατολικού Αιγαίου (κυρίως της Χίου), με τα στολίδια, τα κεντήματα αλλά και ορισμένες ιδιομορφίες τους, που ξένιζαν τους Ευρωπαίους οι οποίοι «έπιαναν» στα νησιά αυτά, κατά τη διάρκεια του ταξιδιού τους προς την Ανατολή.¹ Το ευρωπαϊκό αυτό ενδιαφέρον για τα ελληνικά κοστούμια εγγράφεται βέβαια —κυρίως σε ό,τι αφορά τα παλιότερα χρόνια— στο γενικότερο ενδιαφέρον των Ευρωπαίων (και ιδιαίτερα των Γάλλων, από παλιά ευαίσθητων στον εξωτισμό της Ανατολής) για τα ανατολίτικα κοστούμια, που γοήτευαν με τη μεγαλοπρέπεια, τη χλιδή, τα λαμπρά χρώματα και τον πλούτο των στολιδιών τους. Το ενδιαφέρον αυτό αποτελεί παράλληλα μιαν ακόμη εκδήλωση της διάχυτης περιέργειας που χαρακτηρίζει τον Ευρωπαίο από την Αναγέννηση και μετά, και της τάσης του να γνωρίσει από κοντά τις μακρινές, «ξένες» χώρες.² Οι διπλωματικές σχέσεις με την Ύψηλη Πύλη συνέβαλαν οπωσδήποτε σε μια στενότερη γνωριμία με τον κόσμο της αυλής των Σουλτάνων, αλλά επίσης και με το περιβάλλον των ελλήνων αρχόντων στην Κωνσταντινούπολη και τη Σμύρνη, όπου οι Ελληνίδες ήταν φημισμένες για την ομορφιά τους, όπως μας πληροφορούν και πάλι κείμενα των περιηγητών. Ευρωπαίοι ζωγράφοι (Γάλλοι, Φλαμανδοί κ.ά.) έρχονται στην Κωνσταντινούπολη για να ζωγραφίσουν τις όμορφες αρχόντισσες και τους άρχοντες (Τούρκους και Έλληνες).³ Θα απεικονίσουν μάλιστα και ευρωπαίους διπλωμάτες και ευγενείς με ανατολίτικα ρούχα, μέσα στα πλαίσια της μόδας των turques, και γενικότερα των μεταμφιέσεων, που σφραγίζει την ευρωπαϊκή «καλή» κοινωνία (ιδιαίτερα τη γαλλική) στις αρχές του 18ου αιώνα. Εξάλλου, ήδη από τον 16ο αι. είχαν αρχίσει να κυκλοφορούν λευκώματα («βιβλία κοστούμιών» της Ανα-

τολής) με πρωτότυπα σχέδια καμωμένα κυρίως από Τούρκους αλλά και Έλληνες, τα οποία προορίζονταν για τους ευρωπαίους ταξιδιώτες που περνούσαν από την Κωνσταντινούπολη.

Η γοητεία και η έλξη που άσκησαν στους Ευρωπαίους οι φορεσιές της Ανατολής προβάλλει ανάγλυφα και μέσα από τις έντυπες εικονογραφικές πηγές, τόσο στις περιηγητικές εκδόσεις όσο και στις αντίστοιχες με τα «βιβλία κοστούμιών» συλλογές με χαραγμένες απεικονίσεις ενδυμασιών. Η αντιπαραβολή των ζωγραφικών και των χαρακτικών αυτών εικόνων, άλλωστε, αποκαλύπτει εμφανείς αλληλεπιδράσεις που συγκεκριμενοποιούνται στα ενδυματολογικά στοιχεία, τα χρώματα αλλά και τις πάνομοιότερες, στιλιζαρισμένες, στάσεις ή χειρονομίες και —σπανιότερα— στις ενδείξεις χώρου και σε κάποια εξαρτήματα του περιβάλλοντος όπου κάποτε εντάσσονται οι μορφές. Εξάλλου, ορισμένα θέματα των ζωγραφικών πινάκων που φιλοτεχνούσαν οι ευρωπαίοι ζωγράφοι στην Κωνσταντινούπολη συναντώνται και σε χαρακτικά των περιηγητικών εκδόσεων.

Μέσα σ' αυτά τα πλαίσια καταγραφής ανατολίτικων κοστούμιών εμφανίζονται ελληνικές φορεσιές, κυρίως των νησιών που αποτελούσαν απαραίτητους σταθμούς για τους Ευρωπαίους στα ταξίδια τους για την Ανατολή. Έτσι, φορεσιές των Κυκλάδων και νησιών του Ανατολικού Αιγαίου (ιδιαίτερα η χιώτικη, που ήταν φημισμένη για τα πλούσια υφάσματα, τα κεντήματα και τα στολίδια της) επανέρχονται σταθερά, ήδη από πολύ παλιά, σε εκδόσεις με αναφορά στον ελληνικό χώρο, οι οποίες πληθαίνουν όσο περνούν τα χρόνια. Μέσα στον 18ο αι. μάλιστα που, όπως ήδη σημειώθηκε παραπάνω, σηματοδεύτηκε από τη λατρεία του εξωτικού, συναντάμε ελληνικές φορεσιές σχεδιασμένες από γνωστούς τότε ζωγράφους, με κορυφαία περίπτωση τον Γάλλο ζωγράφο François Boucher (Εικ. 1).

Μέσα στην πλούσια και ποικιλόμορφη αυτή παραγωγή διακρίνει κανείς βασικά δύο τάσεις στην απεικόνιση των κοστούμιών. Η μία, που εμφανίζεται πιο πρώιμα, αντιπροσωπεύεται από «απρόσωπες», «μετέωρες», μεμονωμένες συνή-

3. Αστές της Τήνου. Χαλκογραφία (σχέδιο του J.B. Hilaire) από την έκδοση [Comte de Choiseul-Gouffier] "Voyage pittoresque de la Grèce", Παρίσι 1782. Ιδιωτική συλλογή, Αθήνα.
Bourgeoises of Tinos. Copper plate engraving (drawing by J.B. Hilaire) from Comte de Choiseul-Gouffier, "Voyage pittoresque de la Grèce", Paris 1982. Athens, private collection.

4. Γυναίκα της Τήνου. Επιχρωματισμένη χαλκογραφία από την έκδοση J. Grasset de Saint-Sauveur, "Encyclopédie des voyages..." (τ. 1), Παρίσι 1796. Ιδιωτική συλλογή, Αθήνα.
Woman of Tinos. Tinted copper plate engraving from J. Grasset de Saint-Sauveur, "Encyclopédie des voyages..." (vol. 1), Paris 1796. Athens, private collection.

αυτά στους νόμους που διέπουν τη γένεση και τη λειτουργία της έντυπης εικονογράφησης μέσα στους αιώνες που εξετάζει το άρθρο αυτό. Έτσι, η αντιγραφή από προγενέστερα ή και σύγχρονα πρότυπα —πάγια πρακτική στην εικονογράφηση γενικά των περιηγητικών εκδόσεων, κυρίως στους παλιότερους αιώνες— αποτελεί πολύ συνηθισμένο φαινόμενο και στον τομέα των ενδυμασιών, με αποτέλεσμα να έχουμε και στο πεδίο αυτό στερεότυπες και, σε ορισμένες περιπτώσεις, αναχρονιστικές εικόνες που αναπαράγουν εικονογραφικά παλαιότερους τύπους φορεσιών ή κάποια εξαρτήματά τους. Η αντιγραφή όμως δεν ακολουθεί πάντα το πρότυπο με ακρίβεια. Πολύ συχνά ο σχεδιαστής (ή και ο χαράκτης) επεμβαίνει —άλλοτε πιο διακριτικά και άλλοτε πιο δραστηκά— παραποιώντας και αλλοιώνοντας το δεδομένο θέμα. Ακόμη και στις χαρακτηριστικές αναπαραγωγές μιας φορεσιάς, που βασίζονται σ' ένα κοινό πρότυπο —το σχέδιο ενός συγκεκριμένου περιηγητή— και εμφανίζονται στις διαδοχικές εκδόσεις του ίδιου περιηγητικού έργου, επισημαίνονται κάποτε διαφοροποιήσεις. Χαρακτηριστικό παράδειγμα η φορεσιά της έγγαμης γυναίκας της Χίου (Εικ. 2) σχεδιασμένη από το Γάλλο Nicolas de Nicolay, που περιηγήθηκε νησιά του Αιγαίου το 1551. Στις διάφορες εκδόσεις του χρονικού του, η φορεσιά αυτή εμφανίζεται άλλοτε χωρίς και άλλοτε με το κεντημένο πουγγί που κρεμόταν από τη μέση των γυναικών και αποτελούσε ιδιαίτερο γνώρισμα της ενδυμασίας τους, για το οποίο μάλιστα συναντάμε συχνά ειδική μνεία στα περιηγητικά κείμενα.⁵ Άλλοτε πάλι συμβαίνει ο σχεδιαστής να δανειζεται στοιχεία από δύο φορεσιές και να τα συνδυάζει σε μία, όπως δείχνουν τα χαρακτηριστικά των Εικ. 3 και 4, από το Voyage Pittoresque de la Grèce, του κόμη Choiseul-Gouffier και από την έκδοση του J. Grasset de Saint-Sauveur, Encyclopédie des voyages..., που αρκετά κοστούμια της βασίζονται σε αντίστοιχα του βιβλίου του Choiseul-Gouffier.

5. Ενδυμασία των γυναικών της Κιμώλου. Χαλκογραφία από την έκδοση Sonnini de Manoncourt, "Voyage en Grèce et en Turquie...", Παρίσι (1801). Γεννάδειος Βιβλιοθήκη.
Costume of the women of Kimolos. Copper plate engraving from Sonnini de Manoncourt, "Voyage en Grèce et en Turquie... a Paris" (1801). Athens, Gennadius Library.

Στον 18ο αι. η αισθητική του Ροκοκό σφραγίζει πολλά χαρακτηριστικά με ελληνικές ενδυμασίες (γαλλικών κυρίως εκδόσεων) (Εικ. 1, 3, 5), δημιουργώντας εκλεπτυσμένες εικόνες μιας διακοσμητικής-ειδυλλιακής γραφικότητας, με σαφή πρόθεση εξωραϊσμού στα πρόσωπα και τον περίγυρό τους και με έκδηλη την έμφαση στην περίτεχνη όσο και ανάλαφρη, ρευστή γραμμή που σχεδιάζει κυματιστά περιγράμματα και «απρόσωπα» διακοσμητικά μοτίβα σαν αραβουργήματα πάνω στη φορεσιά, συχνά χωρίς ουσιαστική φροντίδα να αποδοθεί κάτι από την υφή των υφασμάτων, ο ακριβής τρόπος πτύχωσης, οι ιδιαιτερότητες του κεντητού διακόσμου — στοιχεία που συγκροτούν την ταυτότητα και τη φυσιογνωμία της κάθε φορεσιάς.⁷ Τα στοιχεία αυτά επισημαίνονται σε απει-

κονίσεις φορεσιών του 19ου αι. (βλ. για παράδειγμα τις φορεσιές που σχεδίασε ο βαρώνος Stackelberg με λεπτόλογη επιμέλεια και προσοχή στη χαρακτηριστική λεπτομέρεια).⁸ Στον ίδιο αυτόν αιώνα, ωστόσο, ο νεοκλασικισμός αφήνει —περισσότερο ή λιγότερο καθοριστικά— τον αντίκτυπό του και στις παραστάσεις ελληνικών ενδυμασιών (Εικ. 6, 7), όπως εξάλλου και ο ρομαντισμός, που διακρίνεται για την αγάπη του μακρινού, του εξωτικού. Είναι βέβαια η εποχή που ο Βύρων με τα ποιήματά του και το διάχυτο φέλληγικό ρεύμα στην Ευρώπη φωτίζουν την Ελλάδα με ένα εντελώς ιδιαίτερο φως και η εικόνα της «Κόρης των Αθηνών» γίνεται το μοντέλο για αρκετά χαρακτηριστικά που απεικονίζουν «Ελληνίδες».

Ένας άλλος παράγοντας που συμβάλλει στη δημιουργία παραπαιστικών εικόνων είναι ο επιχρωματισμός των φορεσιών. Τα λαμπρά χρώματα των τούρκικων κοστούμιών παρέσυραν συχνά σε χρωματικές αυθαιρεσίες στις ελληνικές φορεσιές. Συμβαίνει, εξάλλου, η ίδια φορεσιά να εμφανίζεται με παραλλαγές επιχρωματισμού, σημειώνονται μάλιστα διαφοροποιήσεις στο χρωματισμό μιας φορεσιάς και μέσα στις διάφορες εκδόσεις ενός και του αυτού έργου.⁹

Ένα ακόμη στοιχείο που θα πρέπει να λαμβάνεται πάντα υπόψη κατά την εξέταση των απεικονίσεων των ελληνικών ενδυμασιών, σχετίζεται και αυτό άμεσα με την υπόσταση και την αποστολή της έντυπης εικόνας στα πλαίσια της εικονογράφησης των περιηγητικών και άλλων συναφών εκδόσεων, με την έλλειψη αξιοπιστίας ως προς το θέμα καθώς και τη σχετική αυτοτέλεια με την οποία συχνά λειτουργούσε η εικόνα. Πρόκειται για τη σφαιρική, αυθαίρετη απόδοση και χαρακτηρισμό μιας φορεσιάς. Με στόχο δηλαδή την κάλυψη ορισμένων κενών (ή, απλά, τον εμπλουτισμό της έκδοσης) χρησιμοποιούσαν φορεσιές (ή απόψεις) άλλων τόπων, με αλλαγή βέβαια στον τίτλο της εικόνας. Η παρασταση ή ειδικότερα η φορεσιά, μεταφερόταν αντούσια ή με κάποιες παραλλαγές. Χτυπητό παράδειγμα: οι δύο γυναικείες φριγούρες

8. Γυναίκα του Άργους. Γυναίκα των Μυκηνών. Επιχρωματισμένη χαλκογραφία από την έκδοση F.C.H.L. Pouqueville, "Viaggio in Morea a Constantinopoli... negli anni 1796, 1799 e 1801..." Μιλάνο 1816. Ιδιωτική συλλογή, Αθήνα.
Woman of Argos. Woman of Mycenae. Tinted copper plate engraving from F.C.H.L. Pouqueville, "Viaggio in Morea a Constantinopoli... negli anni 1796, 1799 e 1801..." Milan 1816. Athens, private collection.

9. Γυναίκες της Χίου. Χαλκογραφία (σχέδιο του J.B. Hilaire) από την έκδοση [Comte de Choiseul-Gouffier] "Voyage pittoresque de la Grèce", Παρίσι 1782. Ιδιωτική συλλογή, Αθήνα.
Women of Chios. Copper plate engraving (drawing by J.B. Hilaire) from Comte de Choiseul-Gouffier, "Voyage pittoresque de la Grèce", Paris 1782. Athens, private collection.

Der Erst Theyl von der Schiffarth und Rayss in die Türckey...

13 14

Der Erst Theyl von der Schiffarth und Rayss in die Türckey...

15

Κόρη της Χίου. Χαλκογραφία από την έκδοση Nicolas de Nicolay, "Der erst Theyl von der Schiffarth und Rayss in die Türckey..." Nürnberg 1572. Γεννάδειος Βιβλιοθήκη.

Κόρη της Πάρου. Χαλκογραφία από την έκδοση Nicolas de Nicolay, "Der erst Theyl von der Schiffarth und Rayss in die Türckey..." Nürnberg 1572. Γεννάδειος Βιβλιοθήκη.

Αθηναϊκός γάμος. Χαλκογραφία από την έκδοση "Voyages du Sr. Aubry e la Motraye en Europe, Asie..." a La Haye 1727. Γεννάδειος Βιβλιοθήκη.

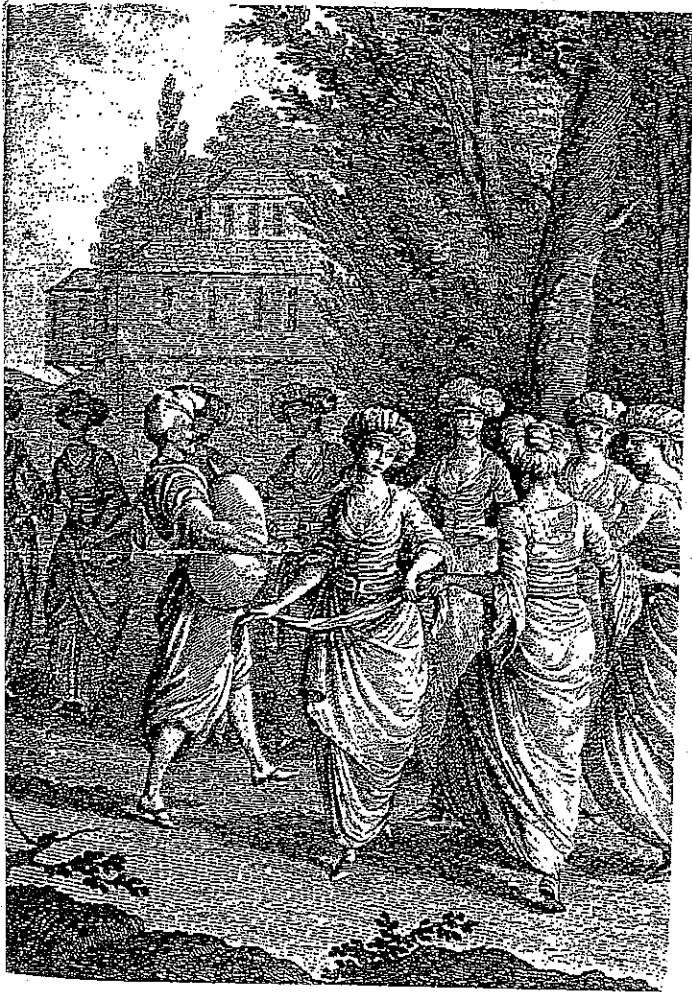
Τη χαλκογραφία του Guys και το σχετικό κείμενό του θα μπορούσε να θεωρήσει κανείς ως σημείο αναφοράς και για τη μεταγενέστερη χαλκογραφία (Εικ. 19) από την έκδοση του Robustiano Gironi, *Il costume dei Greci*. Η μία από τις δύο γυναίκες που κρατούν το μαντίλι έχει εμφανή την καταβολή της στις φιγούρες της χαλκογραφίας του Guys, όπως δείχνει κυρίως ο κεφαλόδεσμος. Το χαρακτηριστικό αυτό παρουσιάζει πολλαπλό ενδιαφέρον. Η εμφαντική παρουσία του αρχαίου ερειπίου σηματοδοτεί εύλωπτα την επίμονη από μέρους των Ευρωπαίων αναγωγή της νεότερης Ελλάδας στο αρχαίο ένδοξο παρελθόν, ενώ ταυτόχρονα παραπέμπει και σε ένα άλλο στοιχείο, το στοιχείο του περιβάλλοντος που πλαισιώνει τις μορφές. Το στοιχείο αυτό συνιστά μια όχι αμελητέα πτυχή του θέματος που πραγματεύεται το άρθρο αυτό, καθώς συνεργάζεται στην αξιόπιστη ή, αντίθετα, στην παραπαιστική πληροφόρηση που προσφέρει η παράσταση σε ό,τι αφορά την ταυτότητα της φορεσιάς. Ήδη από παλιά εμφανίζεται η τάση να πλαισιωθεί η φιγούρα από ένα φόντο, ένα «περιβάλλον» που θα πλουτίσει την παράσταση, παραπέμποντας ταυτόχρονα —έγκυρα ή όχι— στον τόπο όπου ανή-

κει η φορεσιά. Βλέπουμε χαρακτηριστικά τη γυναίκα φιγούρα της Μυκόνου να εμφανίζεται στο βιβλίο του Άγγλου Bernard Randolph, *The Present State of the Islands in the Archipelago...*, Oxford 1687 (Εικ. 20) με φόντο πίσω της μια σύνθεση κτισμάτων που βέβαια δεν έχει καμιά ομοιότητα με το «τοπίο» της Μυκόνου, και αποτελεί αυθαίρετο σύνθεμα από λεπτομέρειες χαρακτικών με απόψεις - «πορτρέτα» πόλεων, με στόχο προφανώς να παραπέμπει σε πόλεις του Αιγαίου αρχιτελάνους που η αρχιτεκτονική τους φυσιογνωμία σφραγίστηκε από την ενετική και την τουρκική κατοχή. Ο αόριστος τίτλος είναι οπωσδήποτε ενδεικτικός. Στην περίπτωση αυτή μάλιστα από την πλαστή ένδειξη του χώρου και την αοριστία του τίτλου προδίδεται η συγκεκριμένη ταυτότητα της φορεσιάς.

Ωστόσο, το στοιχείο της αυθαίρεσίας στην καταγραφή του περιβάλλοντος δεν συναντάται αποκλειστικά στις παλαιότερες εποχές, όταν η αξιοπιστία και η ακρίβεια οπωσδήποτε δεν ήταν το πρώτο ζητούμενο, κυρίως μάλιστα στις περιπτώσεις απεικόνισης θεμάτων από μακρινούς, ουσιαστικά απρόσιτους τότε τόπους για το αναγνωστικό κοινό της εποχής, περιπτώσεις όπου εκ των πραγμάτων δεν ήταν δυνατόν να ελεγχθεί η ακρίβεια της αναπαράστασης του εικονιζόμενου θέματος. Το φαινόμενο αυτό παρουσιάζεται και σε μεταγενέστερες εποχές, όταν πια η εικόνα-προϊόν αυτοψίας και εργαλείο ασφαλούς και έγκυρης πληροφόρησης και γνώσης έχει πια καταξιώθει στη συνείδηση των ανθρώπων. Ο Φίλιππος Αργέντης, στη σημαντική μελέτη του για τις φορεσιές της Χίου, μιλώντας για τον ιδιόμορφο κεφαλόδεσμο με την τοπική ονομασία «καλιμαύκι», παρατηρεί σχετικά με τη χαλκογραφία του βιβλίου του Choiseul-Gouffier (Εικ. 9), όπου εικονίζονται τρεις Χιώτισσες που φορούν το «καλιμαύκι»: «... Μπορεί να συμπεράνει κανείς ότι το καλιμαύκι ανήκε στη φορεσιά της περιοχής των Μαστιχοχωριών, στα νότια του νησιού. Μια επιπλέον ένδειξη αποτελεί το γεγονός ότι το σπίτι σ' αυτή τη χαλκογραφία του βιβλίου του Choiseul-Gouffier καθώς και το μαγγανοπήγαδο σε μιαν άλλη χαλκογραφία του βιβλίου του με την ανδρική φορεσιά της Χίου, ανήκουν τυπολογικά σ' αυτή την περιοχή, μολονότι στη χαλκογραφία με τις Χιώτισσες ο καλλιτέχνης διάλεξε για φόντο το τζαμί στην πόλη της Χίου (σήμερα Αρχαιολογικό Μουσείο). Πιθανόν το έκαμε για καλλιτεχνικούς λόγους, σε βάρος της τεκμηριωτικής αλήθειας»¹³

Έχουμε εξάλλου περιπτώσεις, ακόμη και σε προχωρημένες εποχές, ενός καθαρά φανταστικού (εξωτικού χαρακτήρα) περιβάλλοντος-πλαισίου των μορφών, όπως το αρχαιόπρεπο κτίσμα με κολόνες και η πυραμίδα (!) σε απεικόνιση φορεσιών της Σαντορίνης, ενώ χαρακτηριστικό είναι και το επιβλητικό, νεοκλασικού ύφους εσωτερικό όπου εντάσσονται οι φορεσιές της Ίου, το οποίο απηχεί με ενάργεια ευρωπαϊκές αισθητικές αντιλήψεις της εποχής.¹⁴

Η αποκαλυπτική μαρτυρία των εικόνων φωτίζει τις ποικίλες πτυχές και διαστάσεις του θέματος της παράστασης των ελληνικών φορεσιών από τους Ευρωπαίους στις περιηγητικές και άλλες σχετικές εκδόσεις, τεκμηριώνοντας ταυτόχρονα τον διπλό χαρακτήρα των έργων αυτών ως πηγών πληροφόρησης. Οι απεικονίσεις φορεσιών δηλαδή —όπως άλωσε

Ελληνικός χορός στην εξοχή. Χαλκογραφία από την έκδοση P.-Aug. Guys, "Voyage littéraire de la Grèce...", Παρίσι 1783. Γεννάδειος Βιβλιοθήκη.
Greek dance in the country. Copper plate from P.-Aug. Guys, "Voyage littéraire de la Grèce...", Paris 1783. Athens, Gennadius library.

A Greek Priest

Un Pretο Greco

A Woman of the Archipelago

Una Donna dell' Archipelago

L. Nodding del.

Γυναίκα από το Αρχιπέλαγος. Χαλκογραφία από την έκδοση Bernard Randolph, "The Present State of the Islands in the Archipelago...", Οξφόρδη 1687. Γεννάδειος Βιβλιοθήκη.
 Woman of the Archipelago. Copper plate engraving from Bernard Randolph, "The Present State of the Islands in the Archipelago...", Oxford 1687. Athens, Gennadius library.